

G.A. Bürger en Elise Hahn: een achttiende-eeuws dichterhuwelijk

door

I. SCHELSTRAETE

In 1812 — achttien jaren na de dood van de dichter — verschijnt onder het uitgeversschap van Karl Reinhard *G.A. Bürgers Ebestands-geschichte*¹, een compilatie van brieven en documenten uit de jaren 1789-92, de periode van het derde huwelijk van Bürger met de twintig jaar jongere Elise Hahn. In dit werk — dat door het lezerspubliek algauw het predicaat „Epistel an die Frauen” toebedeeld krijgt — staan drie brieven centraal: 1. Bürgers vermaning aan het adres van zijn jonge echtgenote omwille van het verwaarlozen van haar plichten als „Hausfrau, Mutter und Gattin”²; 2. Elises antwoord³; 3. een brief waarin Bürger in kleurrijke bewoording het ongelukkige verloop van zijn korte huwelijk met de door hem van verwaandheid, luiheid, brutaliteit en overspel beschuldigde Elise schildert.⁴

Bürgers scherpe veroordeling van Elise is door de literatuurgeschiedenis sindsdien kritiekloos overgenomen, op de typische manier waarop zij steeds de uitspraken van haar helden nagepraat heeft. Praktisch eenstemmig wordt Elise door de critici afgedaan als een ingebeeld, lichtzinnig en onbeduidend vrouwmens, wier escapades de toegewijde echtgenoot tot een gebroken man en een veelbelovend dichter tot een inspiratieloos wrak gemaakt hebben. Over het algemeen volstaan daartoe een vijftal zinnen.

Als wij echter, rekening houdend met het generatieverschil van de echtgenoten, dieper ingaan op de „geistesgeschichtliche” context van het huwelijk komen wij tot een veel genuanceerder beeld van de situatie. De achttiende eeuw was immers een overgangstijd gekenmerkt door een opeenvolging en gedeeltelijke overlapping van contrasterende theorieën aangaande het wezen en de rol van de vrouw. Bovendien strookt Elises verdere levensloop niet met het beeld dat we

1. Karl Reinhard (Hrsg.), *G.A. Bürgers Ebestands-Geschichte* (Berlin-Leipzig, 1812). Zie ook: Ernst Frensdorff (Hrsg.), *G.A. Bürgers Ebestands-geschichte* (Berlin, 1904) [= Neudrucke Literarhistorischer Seltenheiten, 1]; en Hermann Kinder (Hrsg.), *Bürgers Liebe. Dokumente zu Elise Hahn und G.A. Bürgers unglücklichem Versuch, eine Ehe zu führen* (Frankfurt am Main, 1981).

2. Reinhard, *ibid.*, p. 90-105.

3. *ibid.*, p. 151-174, p. 179-185.

4. *ibid.*, p. 57-151, p. 174-179, p. 185-258.

van haar krijgen via Bürgers documenten. Elise merkte trouwens zelf reeds op: „Schon mancher gute Mensch reichte mir die biedre Hand zum freundschaftlichen Bunde, weil er glaubte, dass, weil man mich so oft verkannte, etwas in mir liegen müsse, was vielleicht des Kennenlernens werth wäre”.⁵

De publikatie van een ode waarin Elise de dichter op poëtische wijze haar hand aanbiedt, vormt de aanloop tot Bürgers derde huwelijk. In zijn antwoord, *Die Beichte eines Mannes der ein edles Mädchen nicht hintergeben will*⁶, geeft Bürger een getrouw portret van zichzelf en zijn levensomstandigheden waaruit blijkt dat hij op zoek is naar een lieve echtgenote, die hem na de recentelijke dood van zijn tweede vrouw opnieuw levensmoed kan inblazen, en een zorgzame moeder voor zijn drie kinderen, bij voorkeur gezegend met een behoorlijke bruidsschat. Ondanks de begrijpelijke weigering van Elise weet de man van middelbare leeftijd het jonge meisje uiteindelijk toch over te halen met hem in het huwelijksbootje te stappen.

Uit de brieven in de *Ehstandsgeschichte* blijkt dat het snel tot onenigheden komt tussen de echtgenoten. Bürger beklagt zich over de uitgebreide correspondentie van zijn vrouw en over de bijeenkomsten die Elise in zijn huis te Göttingen organiseert, waarbij men „tot in de late uurtjes luidkeels verzen declameert, lawaaierige toneelstukken ensceneert en urenlang over sentimentële onderwerpen als de vriendschap en de liefde palavert”. En dat terwijl Elise haar tijd beter zou besteden aan haar man en de opvoeding van hun kinderen. Een ongehoord iets, lijkt het Bürger, dat Elise pretendeert naast haar plichten als moeder ook „Selbstpflichten” te hebben. Elise van haar kant komt tot de vaststelling dat de geestelijke dimensie in haar huwelijk volledig ontbreekt. Daar waar de Sturm-und-Drang-dichter vurig in opstand komt tegen feodaliteit en politieke tirannie, reageert hij uiterst agressief en afwijzend op elke poging van zijn echtgenote tot meer gelijkheid en zelfstandigheid. De gevoelige echtgenoot waaraan Elise zich op basis van Bürgers idealistische liefdeslyriek verwacht had, blijkt in de realiteit een kleinburgerlijk „Philister” te zijn die in het huwelijk op de eerste plaats een nuts- en plichtgemeenschap ziet.

Inderdaad, als Sturm-und-Drang-exponent bij uitstek staat Bürger nog volledig onder de invloed van Jean-Jacques Rousseau.⁷ In reactie op de Aufklärung, die de principiële gelijkheid van man en vrouw

5. Elise Hahn, *Über meinen Aufenthalt in Hannover gegen den ungenannten Verfasser der „Schicksale einer theatralischen Abentheurerin”* (Altona, 1801).

6. Bürger an Elise Hahn, Februar 1790.

7. Paul Kluckhohn, *Die Auffassung der Liebe in der Literatur des 18. Jahrhunderts und in der deutschen Romantik* (Tübingen, 1966) p. 198-227.

postuleerde en de bestaande verschillen enkel aan de opvoeding toeschreef, komt Rousseau tot de conclusie dat op geestelijk vlak de geslachten wel degelijk van elkaar verschillen: de verstandelijke capaciteiten van de man overtreffen die van de vrouw, daar deze laatste dichter bij de natuur staat. Daarom is Rousseau's vrouwenideaal het eenvoudige en onschuldige wicht, en is de vrouw volgens hem totaal ongeschikt voor literaire bezigheden, laat staan voor het uitoefenen van een beroep. In zijn roman *Emile* vestigt hij het burgerlijke model van het complementaire huwelijk, waarin elk van de echtgenoten een welafgelijnde taak te vervullen heeft: de vrouw binnenshuis, de man buitenshuis. Schillers gedicht *Das Lied von der Glocke* geeft ons een mooie illustratie van de heersende mentaliteit: „... Der Mann muss hinaus ins feindliche Leben, muss wirken und streben und pflanzen und schaffen, erlisten, erraffen, muss wetten und wagen, das Glück zu erjagen. Da strömet herbei die unendliche Gabe, es füllt sich der Speicher mit köstlicher Habe, die Räume wachsen, es dehnt sich das Haus. Und drinnen waltet die züchtige Hausfrau, die Mutter der Kinder, und herrschet weise im häuslichen Kreise, und lehret die Mädchen und wehret den Knaben, und reget ohn Ende die fleissigen Hände, und mehrt den Gewinn mit ordnendem Sinn ...” We zijn in de prille beginfase van de burgerlijke kleinfamilie, in dewelke enkel de echtgenoot nog een zekere graad van bewegingsvrijheid heeft. Het anacreontische gedicht *Des Schäfers Liebeswerbung*, dat Bürger ter gelegenheid van het huwelijk van de dichter Voss schrijft, weerspiegelt bovendien de slaafse volgzzaamheid die van een echtgenote verwacht wordt. En telkens weer stoten wij in deze periode op de verregaand paternalistische, „opvoedende” houding van de jongens en mannen ten opzichte van hun zusters, echtgenotes en moeders.

Het burgerlijke pleidooi voor het liefdeshuwelijk, gesloten op grond van de natuurlijke toeneiging, wordt dan ook uitsluitend vanuit het oogpunt van de man bekeken. Wanneer Bürger verliefd wordt op de zuster van zijn eerste echtgenote en — daartoe geïnspireerd door Goethes drama *Stella*⁸ — besluit met beiden in bigamie te leven, heeft hij dan ook weinig oog voor de smart die hij de lijdzame Dorette daarmee berokkent. „Die stille Dulderin”, noemt hij haar vertederd, het vrouwelijke ideaalbeeld van die tijd.

Niet dat Bürgers eerste echtgenotes ongeletterde natuurwezens zouden zijn geweest. Dorette was vrij belezen en schreef gedichten. Dat ze dit voor iedereen — inclusief haar echtgenoot — verborgen hield⁹, illustreert de toen gebruikelijke angst van de vrouw, als

8. Bürger an Goethe, Januar 1776. Bürger an Goeckingk, Februar 1779.

9. Bürger an Sprickmann, Januar 1777.

„ein gelehrtes Frauenzimmer” een algemeen mikpunt van spot te worden. Een zekere graad van ontwikkeling begint men onder invloed van de Aufklärung wel meer en meer te waarderen, echter enkel met de bedoeling het leven van de echtgenoot te veraangemen en een betere opvoeding van zijn kinderen te garanderen, zeker niet om ermee naar buiten te treden. Werd de vrouw immers niet op de wereld gezet in functie van de man. Steeds weer stellen we vast dat de vrouwen in de Sturm-und-Drang-middens, ondanks hun lijfelijke aanwezigheid, slechts de functie van toehoorders vervullen en verder ... zwijgen. In hun brieven weerspiegelt zich depressie en frustratie. De hoge sterftcijfers bij deze jonge vrouwen zouden daar niet vreemd aan zijn.¹⁰ Dorette, die zichzelf een melancholisch persoon noemde stierf op achtentwintigjarige leeftijd aan „Schwinducht”.

Tegen het einde van de achttiende eeuw verschijnt echter een geheel nieuw vrouwtype ten tonele. De jonge generatie is immers opgegroeid in het klimaat van de Empfindsamkeit, die het geestelijke verschil tussen de geslachten wel bevestigt, maar de spirituele eigenwaarde van de vrouw als zijnde een natuurlijker, gevoeliger en intuïtiever wezen hoger inschat. Vooral haar literaire oordeel wordt erg gewaardeerd. Zo schrijft zelfs Bürger reeds met betrekking tot Elise: „... ich sage euch, ihr hoch- und tiefgelahrten Herrn, bei mir gilt in Geschmackssachen das Urteil und die Entscheidung eines geistreichen durch theoretischen Schulwitz noch nicht verstimmten oder gar abgestumpften Weibes mehr, als zehn nicht ganz schlechter Männerurteile. Kein Mann trifft das Fleckchen so schnell und sicher, als ein wohlorganisirtes Weib”.¹¹

Aan de hand van sentimentele brieven, open dagboeken, diepzinnige gesprekken en innige vriendschapsbanden probeert deze generatie de eigen psyche en die van anderen beter te leren kennen. De vrouw in de Duitse vroegromantiek verwacht binnen het huwelijk dan ook naast de lichamelijke relatie een geestelijke toenadering. Als deze verwachtingen — zoals dit bij Elise het geval blijkt te zijn geweest — niet ingelost worden, kijkt zij uit naar geestelijk meer bevredigende relaties naast het huwelijk, of uiteindelijk — mede door een versoepeling van de echtscheidingswetten — naar een nieuwe huwelijkspartner. Denken we hierbij aan twee kennissen van Elise, Caroline Michaelis-Schlegel-Schelling en Therese Heyne-Forster-Huber. Zij geloven niet meer in hun ondergeschiktheid aan de man. Betekenisvol

10. Ulrike Prokop, „Die Einsamkeit der Imagination. Geschlechterkonflikt und literarische Produktion um 1770”, in: Gisela Brinker-Gabler (Hrsg.), *Deutsche Literatur von Frauen, I, Vom Mittelalter bis zum 18. Jahrhundert* (München, 1988) p. 328.

11. Bürger in einem Gutachten zu einem poetischen Wettstreit, Januar 1791.

is Carolines reactie bij het voorlezen van het gedicht van Schiller (*op. cit.*): „... über ein Gedicht von Schiller, das „Lied von der Glocke“, sind wir gestern mittag fast von den Stühlen gefallen vor Lachen ...”.¹²

Een en ander heeft geleid tot het feit dat de vrouwelijke hoofdfiguren van de Duitse romantiek door de geschiedschrijving over het algemeen als geëmancipeerd worden bestempeld, wat ze eigenlijk niet waren, zoals Becker-Cantarino in 1979 overtuigend argumenteerde.¹³ Deze vrouwen mogen dan tot op zekere hoogte de principes van Rousseau achter zich gelaten hebben en literair actief geweest zijn, hun creativiteit stond gewoonlijk ten dienste van de echtgenootschrijver. En telkens weer stoten wij in hun brieven op de trotse uitspraak dat zij in de eerste plaats goede huisvrouwen en moeders zijn.

Het sublimeren van de vrouwelijke psyche werd immers handig aangewend om het burgerlijke huwelijk te bevestigen en vormde een subtiele hinderpaal voor de emancipatie van deze vrouwen. Want slechts in de harmonische samenleving met elkaar konden de mannelijke en vrouwelijke eigenheid zich zogenaamd volledig ontplooiën door hun samensmelting tot een hoger ideaal van menselijkheid, tot een soort androgyniteit. Kenmerkend is dat de romantische filosofie deze typologie mannelijk-vrouwelijk als polariteitsgegeven doorheen de hele kosmos meende te herkennen (geest-natuur, activiteit-passiviteit, ervaring-idee, enz.). Hoogste levensdoel voor deze vrouwen bleef dus nog steeds het huwelijk.

Rekening houdend met de toen heersende schrijfzucht (men denke aan de brieven, de dagboeken, de fragmenten) zou men dus eigenlijk veel meer vrouwelijke romantische auteurs verwachten. Feit is echter dat deze vrouwen de „hogere” literatuur als mannelijk terrein beschouwden en slechts tot publikatie overgingen — en dan nog meestal onder een (mannelijk) pseudonym — als dat economisch echt noodzakelijk was.

Zo beslist Elise Hahn, na haar echtscheiding van Bürger in 1792, waarbij zij een huwelijksverbod opgelegd krijgt, een zelfstandig leven te gaan leiden en een artistieke carrière uit te bouwen. Ze wordt actrice, declamatrice en schrijfster.¹⁴ Het bericht dat Elise bij het toneel gegaan was, lokte bij Bürger de dubbelzinnige reactie uit: „Dass sie sich in den ‘Dienst des Publicums’ gestellt habe, sei ihr angemessen ...”.¹⁵

12. Caroline Schlegel, Oktober 1799.

13. Bärbel Becker-Cantarino, „Priesterin und Lichtbringerin. Zur Ideologie des weiblichen Charakters in der Frühromantik”, in: Wolfgang Paulsen, *Die Frau als Heldin und Autorin. Neue kritische Ansätze zur deutschen Literatur* (Bern-München, 1979) p. 111-124.

14. Karl Schiefer, *Elise Bürger. Ein Beitrag zur deutschen Literatur- und Theatergeschichte* (Diss. Frankfurt am Main, 1921).

15. Bürger an Goeckingk, September 1792.

In de gestalte van de voor die tijd uitzonderlijk geëmancipeerde vrouw — een figuur die overigens nog bijna uitsluitend als fascinerende mogelijkheid en potentieel gevaar in de fantasiewereld van progressieve auteurs existeerde — vermengen zich inderdaad de kenmerken van het „gelehrte” en van het enigszins bij de hetaere aanleunende „galante Frauenzimmer” tot een nieuwe eenheid. In die zin herinnert Elise ons aan enkele personages bij Wieland (vb. Danae in de roman *Agathon* en *Lais* in *Aristipp*).

Het zijn vrouwen die door middel van een kunstenaarsbestaan hun vrijheid opnemen, omdat dit voor hen de enige mogelijkheid biedt tot zelfontplooiing. Het recht op die vrijheid is vanzelfsprekend voorbehouden aan vrouwen uit de sociaal-culturele elite op grond van hun intellectuele ontwikkeling. Ze zijn zich dan ook te zeer bewust van hun uitzonderlijke positie om dit recht voor de vrouw in het algemeen op te eisen. In de vrouwenromans lopen deze vrijheidsavonturen meestal tragisch af.

Dit was niet het geval voor Elise. Ze werd een van de opmerkelijkste toneelspeelsters van haar tijd. Dat de meningen over haar erg uiteenliepen heeft o.a. te maken met de toenmalige rivaliteit tussen de naturalistische speelwijze van de Hamburger Schule, waartoe Elise behoorde, en de antiquiserend-klassicistische voordrachtskunst van Weimar. Schiller had geen goed woord over voor Elise. Wieland daarentegen schreef: „Ich weiss nicht ... was die Heringsnasen in Weimar von ihr wollen; sie ist eine ganz eminente Person und hat ein excellentes Ingenium”.¹⁶ Van Wieland weten we dat hij zich in het bijzijn van zelfstandige vrouwen niet onzeker of inferieur voelde, een eigenschap die niet zo vanzelfsprekend was bij de heren van toen. Jean Paul bijvoorbeeld vond Elise „impertinent”.¹⁷ Als declamatrice van de gedichten van Goethe, Schiller en Bürger was Elise een veelgevraagde gast, vooral in adellijke kringen. De vrouw was er een flink stuk geëmancipeerder dan de burgervrouw, die minder kans had in de openbaarheid te treden en onder nauwer toezicht stond van echtgenoot en gemeenschap. Voor haar activiteiten doorkruiste Elise ononderbroken Duitsland, Oostenrijk en Frankrijk. In haar patriotische verzen polemiseerde ze tegen Napoleon. In 1809 werd ze wegens al te vrijzinnige uitlatingen zelfs vanuit Wenen naar een bergdorpje in Hongarije verbannen, waar ze slechts door de interventie van een Saksische prinses terug op vrije voeten werd gesteld. Naast de publikatie van zes toneelstukken, twee novellen, vier dichtbundels en een dagboek heeft zij nog een tiental onuitgegeven toneelstukken en ontelbare gelegenheidsgedichten op haar naam staan. Het zijn de

16. Wieland an Jacobs, Mai 1802.

17. Kinder, *op. cit.*, p. 175.

vruchten van een actief leven, of, zoals Elise het uitdrukte: „... eine schöne, freudige Zeit, verlebt im Vereine der Geselligkeit, der Künste und des Berufslebens”¹⁸.

Deze — noodzakelijkerwijze — ruwe schets heeft inmiddels duidelijk gemaakt dat Elise geenszins de gemene nietsnut is geweest die ons in Bürgers brieven tegemoet treedt. Haar werken lijken heel wat interessante informatie te bevatten over de ervaringen en ideeën van een vrouw die wel een heel bijzondere positie in het geestesleven van haar tijd innam. Toch werden zij totnogtoe door niemand ernstig bestudeerd. Dat komt — afgezien van hun moeilijke toegankelijkheid — vooral door het feit dat Bürgers negatieve visie op zijn derde vrouw Elises hele leven en werken overschaduwde en zij daardoor de literatuurgeschiedenis praktisch uitsluitend is ingegaan als de verstoten echtgenote van de dichter Bürger. Bovendien heeft Elise zelf — ondanks het herhaaldelijke aandringen van haar omgeving — steeds geweigerd haar versie van de feiten te geven, enerzijds uit bezorgdheid voor Bürgers kinderen, anderzijds om de literaire faam van de dichter, die door een negatieve recensie van Schiller pas een erge deuk had gekregen, niet verder de grond in te boren. Een citaat uit een hulde aan de actrice Elise Hahn illustreert hoe zelfs personen die het goed met haar meenden over een vrouw als zij dachten: „Oh Du! die den Zauber des Weibes mit der Geisteskraft des Mannes verband, der Dichterinnen lieblichste, der Künste Bildnerin ... Sieh, tausend Herzen huldigen Dir heute und tausend Hände winken Dich zurück!”¹⁹

18. Friedrich W. Ebeling, *G.A. Bürger und Elise Hahn. Ein Ehe-, Kunst- und Literaturleben* (Leipzig, 1868) p. 185.

19. Elise Hahn, *Mein Taschenbuch. Den Freundlichen meines Geschlechts geweiht* (Dresden-Pirna, 1804-05) p. 197.